

**XVII ЗУУНЫ СҮҮЛ ХАГАСЫН ХАЛХЫН
ЭРХ МЭДЛИЙН ТОГТОЛЦОО**
(Баруун гарын бурхны шашны лам нарын байр суурийг эргэцүүлэх нь)

МАЭНО РИЭ

Товч агуулга. XVII зууны сүүл хагаст Халхын баруун гарт бурхны шашны олон лам нар байсан бөгөөд, тэд олон дагуул ард иргэдтэй, Манж Чин улс, Төвд, Орос улсуудтай хэлэлцээр хийх зэргээр, улс төрийн чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан. Тэд баруун гарын хүчирхэг гурван дээд язгууртны гэр бүлийн эзний дүү болон хүүхдүүд бөгөөд, түүний өмнөх үе 16 дугаар зууны сүүл хагаст Төвдөд үйл ажиллагаа явуулж байсан Гэлүгва урсгалын дээд лам байсан. Ноёд болон бурханы шашны лам нар нь хамтарч засаг барьдаг улс төрийн тогтолцоо нь Баруун гарын Хунтайжийн гэр бүлд эртнээс ажиглагдана.

Түлхүүр үг. XVII зуун, Халхын баруун гар, бурхны шашин, Гэлүгва урсгал

Дэлхийн түүхнээ шинэ хуудас нээсэн Монголын Эзэнт гүрэн задран бутарсны дараа Евразид хэд хэдэн төрт улс бий болсон боловч эзэнт гүрний өлгий нутаг болох Монголд улс төрийн ямар хүчин оршиж байсан бэ? Энэ асуултын хариу нь, XVII зуунд энэхүү уудам газар нутагт Монголын Эзэнт гүрний үр удам Халх түмэн оршин байсан билээ. Тэд 1691 онд манж нарын байгуулсан Манж Чин улсад дагаар орсноор Монголын нүүдэлчид өөрсдийн эзэнт гүрэн байгуулснаас хойш түүхнээ анх удаа тусгаар тогтнолоо алджээ. Тиймээс XVII зуун бол түүхийг хоёр хуваах зааг төдийгүй монголчууд өөрсдийн эрх мэдэл, засаг захиргааны бүтэцтэй байсан сүүлчийн цаг үе бөгөөд Төв Евразийн түүхийн хувьд анхаарвал зохих судалгааны сэдэв юм. Хэдий тийм боловч Чин гүрний харьяанд орохоос өмнөх үеийн түүхийн баримт материал, судалгаа тун цөөхөн учир энэ үе нь түүхийн хувьд “харанхуй үе” болж үлдсээр өдийг хүрчээ.

Евразийн төв хэсэгт мандан бадарч, замхран задарсан олон нүүдэлчин улсын адил Халх ч улс төр, цэрэг армийн хувьд хоёр хэсэгт хуваагдаж, уртрагийн дагуу хойноос урагш чиглэн зүүн талыг зүүн гар, баруун талыг баруун гар хэмээн

нэрлэж байв. Зүүн гарыг Түшээт хаан (Tüsiyetü qaγan), Сэцэн хаан (Sečen qaγan), баруун гарыг Засагт хаан (Jasaγtu qaγan) нар тус бүр захирч байлаа. Эдгээр гурван хааны суудлыг Чингис хааны үр удмын Боржигон овогтон дундаа нэр нөлөө бүхий гурван овог үе дамжуулан өвөлж байсан¹ бөгөөд, тухайн үеийн захирагч анги нь Боржигон овгийн язгууртнууд (ноён) болон бусад ураг/овгийн хүч, нөлөө бүхий хүмүүсээс бүрдэж байлаа².

Яно³ зэрэг өдий хүртэл хийгдсэн түүхэн судалгааны ихэнх нь зүүн гарын улс төрийн түүхийн тухай бөгөөд баруун гарын хувьд эрх мэдлийн байдал нь өдий хүртэл тодорхойгүй хэвээр байна⁴.

Үүний шалтгаан нь Бээжингээс алслагдсан баруун гарын нөхцөл байдлыг Манж Чин улсынхан мэдэж тэмдэглэхэд хүндрэлтэй байсны улмаас түүхэн

¹ Энэ үед Монголын эзэнт гүрний “Их хаан” хэмээх ойлголт хэрэг дээр үгүй болж, XVII зуунд Халхын гурван хаан зэрэгцэн ноёлж байв. Монголын хаад ноёдын цол хэргэмийн тухай Мияваки (宮脇「オイラット・ハーンの誕生」『史学雑誌』100-1, 1991, 36-73.), Халхад гурван хааны хэргэм хэрхэн бий болж тогтсон тухай Оюунбилиг (烏雲畢力格「喀爾喀三汗の登場」『歴史研究』2008-3 (再録『十七世紀蒙古史論考』) 内蒙古人民出版社, 2009, 210-229.) нар тус бүр дэлгэрэнгүй шинжилсэн байна.

² Халхын үүсэл, бүрэлдэж бий болсон үйл явцын тухай илүү дэлгэрэнгүй мэдэхийн тулд Морикавагийн өгүүлэл (森川哲雄「ハルハ・トゥメンとその成立について」『東洋学報』55 (1/2), 1973, 32-63.) уншина уу.

³ 矢野仁一『近代蒙古史研究』弘文堂書房, 1925.

⁴ Баруун гарын талаарх өмнөх судалгааг дурдъя: Баруун гарын тухай түүхэн судалгааны эхлэлийг Баддэлэй (Baddeley J. F. *Russia, Mongolia, China*, London, 1919; reed., New York, 1964.) тавьж, мөн Орос-Монголын харилцааны түүхийн хүрээнд Шастина (Шастина Н. П. “Письма Лувсан-Тайджи в Москву: Из истории русско-монгольских отношений в XVII в.” *Филология и история монгольских народов: памятник Бориса Яковлевича Владимирцова*. Г. Д. Санжеев, Г. И. Михайлов, Н. П. Шастина. Москва, 1958b, 275-288.) баруун гарын байдлын тухай бичиж үлдээсэн. Европ, АНУ-д Орос болон баруун гар хоорондын дипломат харилцааны баримт бичгүүд судлагдаж (Шастина Н. П. “Письма Лувсан-Тайджи в Москву: Из истории русско-монгольских отношений в XVII в.” *Филология и история монгольских народов: памятник Бориса Яковлевича Владимирцова*. Г. Д. Санжеев, Г. И. Михайлов, Н. П. Шастина. Москва, 1958b, 275-288., Henry Serruys. “Three Mongol documents from 1635 in the Russian archives” *Central Asiatic Journal*, vol. VII, no.1, 1962, 1-41.), Японд баруун гарын ноёд язгууртнууд зэрэг хувь хүмүүсийн тухай судалгаа, мөн баруун гарт харьяалагдах бүлгүүдийн тухай судалгаа бий (岡田英弘1968「ウバシ・ホンタイジ伝考釈」『内陸アジア史論集』2号(岡田英弘『モンゴル帝国から大清帝国へ』藤原書店, 2010.), 青木富太郎「蒙古の称号タブナンについて」『和田博士古稀記念東洋史論叢』講談社, 1960, 15-25., 若松寛「アルトゥン・ハーン伝考証」『内田吟風博士頌寿記念東洋史論集』同朋舎, 1977, 519-542., 若松寛「アルトゥン・ハーン三世伝考証: 十七世紀後半の一モンゴル王侯の生涯」『京都府立大学学術報告・人文』30, 1978, 3-13.). Монголд баруун гарын он цагийн түүхийг голлон бүс нутаг, угсаатны зүйн үүднээс судалж (Гонгор Д. *Халх Монголчуудын өвөг дээдэс ба Халхын хаант улс (VIII-XVII зуун)*, Улаанбаатар, 1970., Пүрэвжав С. *Хотгойдын угсаа гарал ба түүхийн асуудалд (XVI-XIX)*, Шинжлэх Ухааны Академийн хэвлэл, 1970., Очир А, Гэрэлбадрах Ж. *Халхын Засагт хан аймгийн түүх*, Улаанбаатар, 2003., Чулуун С. *Хотгойдын түүх (XXVII-XX зууны эхэн үе)*, Улаанбаатар, 2006.), Хятадад улс төрийн түүхийн үүднээс судалсан байна (Jiyačidai Buyandelger. “Arban doluduyar jaγun-u dumdači segülči-yin qalq-a-yin dotuyadu samayural” 『明清檔案与蒙古史研究1』内蒙古人民出版社, 2000, 11-66., 烏雲畢力格「清太宗与喀爾喀右翼扎薩克因汗素班第的文書往来: 兼談喀爾喀—衛拉特連盟的形成」『西域研究』2008-2 (烏雲畢力格『十七世紀蒙古史論考』内蒙古人民出版社, 2009. 275-301.) , 哈斯巴根・阿音那「十七世紀前期喀爾喀右翼在西藏的活動」『中国藏学』2009-4, 17-24.).

материал дутмаг, судалгаа хийх хүрээ боломж хязгаарлагдмал байдагт оршиж, тийм ч учир тэр үеийн нийт Халхын байдал өдий хүртэл тодорхой бус ажээ. Зүүн, баруун гарыг бүрэн хамарсан бүх Халхын байдлыг тодруулахын тулд юуны түрүүнд баруун гарын эрх мэдлийн тогтолцоог тодруулах шаардлагатай.

Түүхэн судалгааны ийнхүү нөхцөл байдлыг харгалзан энэ өгүүлэлд XVII зууны сүүл хагасын Халхын эрх мэдлийн тогтолцоо, хүрээг тодруулахыг зорихоос гадна бурхны шашны лам нарт гол анхаарлыг хандуулсан болно. Дэлхийн түүхнээ шашнаас ангид төр засгийн эрх баригчид аливаа шашны нөлөө бүхий байр суурьтай хүмүүстэй хэлэлцээ хийж, хамтран нэгдэж байсан жишээ олон бий. Үүний адил Халхын ноёд, язгууртнууд Төвд бурхны шашинтай нягт харилцаатай байсан бөгөөд бурхны шашны лам нар ч эрх баригч тогтолцооны нэг хэсгийг бүрдүүлж байв. Тийм учир Төвд бурхны шашны нөхцөл байдлыг мэдэхгүйгээр Халхын эрх мэдлийн бүтэц тогтолцоог ойлгох аргагүй юм⁵. Түүгээр ч зогсохгүй энэ үед Чин, Төвд, Монголын эрх баригчид Төвд бурхны шашны Гэлүг урсгалын (tib. dge lugs pa) үзлийг улс төр, дипломат харилцааны нийтлэг үзэл баримтлал болгох үүднээс санал солилцож “Төвд бурхны шашны ертөнц”-ийг бий болгосон хэмээн үздэг⁶. Тиймээс энэ өгүүлэлд Төвд бурхны шашныг тулгуур цэг болгон шинжилж, Монголын түүх төдийгүй Төв Евразийн түүхэн дэх XVII зууныг эргэн харахаар оролдсон болно.

Миний бие энэхүү өгүүллийг бичихдээ хараахан бага судлагдсан Халхын баруун гар дахь бурхны шашны нөлөө байдлыг голчлон авч үзэж, шашин төр хоёрын аль алинд анхаарал хандуулан эрх мэдлийн тогтолцоог тодруулахыг зорьж, улмаар нийт Халхын нөхцөл байдлыг харуулахыг зорилго болгосон билээ.

I бүлэгт баруун гарын хаан бүрийн гэр бүлд байсан лам нарын байр суурийг тодруулж, эрх баригчид тэдэнд ямар үүрэг хариуцлага оногдуулж байсныг шинжилнэ. II бүлэгт Халх хаад бурхны шашны лам нарт өндөр ач холбогдол өгч байсан шалтгааныг илрүүлэхийн тулд юуны түрүүнд лам нарын эрх мэдлийн үндсийг тодруулна. Улмаар III бүлэгт хаад болон лам нар хоорондын түншлэлийн харилцаа хамаарал хэрхэн бүрэлдэж бий болсныг тодруулахыг зорино⁷.

I бүлэг: *Баруун гарын хаадын гэр бүл дэх лам нар болон тэдгээрийн улс төрийн үүрэг.*

1. Чуулганаас харагдах лам нарын байр суурь.

⁵ 金成修『明清之際藏伝仏教在蒙古地区の伝播』社会科学文献出版, 2006, 2.

⁶ 石濱裕美子「チベット、モンゴル、満洲の政治の場で共有された仏教政治思想について」『早稲田大学教育学部学術研究—地理学・歴史学・社会科学編』第48号, 1999 (『チベット仏教世界の歴史的研究』東方書店, 2001, 7-р бүлэг).

⁷ Иш татсан түүхийн материалд гурван цэг (...) нь орхигдуулсан хэсгийг зааж, зохиогчийн нэмэлт тайлбарыг хашилтад () бичиж, мөн зохиогч онцлон тэмдэглэх хэсгийн доор зураас зурж тодруулсан болно. Галигийн тухайд tib нь төвд хэл, rus нь орос хэл, skt нь санскрит хэлийг заана. Монголоор бичсэн хэсэгт ялгах тэмдэг эс хэрэглэв. Он цагийг Европ тооллоор бичсэн боловч лавлагааг хялбар болгох үүднээс түүхэн материалын он цагийг өөрчлөхгүй билгийн тооллоор бичив.

XVII зууны баруун гарын нутагт Засагт хаан нь тэргүүлэх байр суурийг эзэлж байсан боловч хунтайж (qong tayiji)⁸, жонон (jinong)⁹ зэрэг дэд хаантай дүйцэх удаах байр суурийг Боржигон овог дундаа онцгой удмынхан залгамжилж тус бүрдээ захирах нүүдэлчин түмэнтэй гурван цөмт тогтолцоотой байв¹⁰. Ийм нөхцөлд III хунтайж Эринчин (Eriñcen) Засагт хааныг¹¹ хөнөөсний (1662 он) улмаас баруун гарын нутагт тэмцэл өрнөж, энэ хямрал нь төд удалгүй баруун, зүүн гарын зөрчилдөөн болон өргөжиж, эцсийн дүнд Халх нь Манж Чин улсад дагаар ороход хүргэв¹². Ийнхүү XVII зуун нь Халхын хувьд үймээн самууны зуун байсан гэвэл хэтрүүлэг болохгүй.

Энэ үеийн улс төрийн түүхийн судалгаанд Халхын зүүн гарын I Жавзандамба хутагтыг (tib. blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan)¹³ голлон анхаарч ирсэн түүхтэй. Тэрээр зүүн гарын хамгийн том улс төрийн хүч буюу Түшээт хаан Чахундоржийн (᠑aᠭundorji)¹⁴ дүү байхаас гадна Энх-Амгалан хаантай эвсэн хамтрах зэрэг улс төрийн шийдвэр нь судлаачдын анхаарлыг татаж, өнөөг хүртэл өдий олон судалгаа хийгдсэн билээ. Харин баруун гарын бурхны шашны лам нарын тухай түүхчдийн дагнасан судалгаа миний мэдэхийн үгүй бөгөөд улс төрийн түүх төдийгүй бурхны шашны түүхийн судалгаанд ч баруун гарыг орхигдуулсан талтай гэж болно.

Монголын Эзэнт гүрний үеийн хуралдайн адил XVII зуунд чуулганаар (᠑iyulγan) нөлөө бүхий ноёд язгууртнууд зөвшилцөн хэлэлцэх нь улс төрийн шийдвэр гаргах үндэс байсан төдийгүй хааныг өргөмжлөх асуудлыг ч мөн чуулганаар шийддэг байв. Иш татах дараах түүхэн баримт бол 1664 онд Засагт хаан Ванчугийг (Wang᠑uγ) өргөмжлөхийг шийдсэн чуулгантай холбоотой.

⁸ Хунтайж хэргэм нь хятад 皇太子 үгнээс эхтэй боловч хаан ширээ залгамжлагчийг заахаас гадна хааны орлогчийн хэргэмийг мөн заана. Баруун гарын хунтайжууд ургийн хувьд Гэрсэнз (Geresenje) хунтайжийн ууган хүү Ашихай (Asiqai) дархан хунтайжийн удаах хүү Түмэндарь дайчны ууган хүү Шолой Убаши (Soloi Ubasi) хунтайж нараас эхлэн хүч нөлөөний хувьд хаантай дүйхүйц байв (青木富太郎「和托輝特 (Xoto Xoitu) 部の研究」『昭和五三年度科学研究費補助金 (総合研究A) 研究成果報告書』松村潤, 1977, 39-49.).

⁹ Жонон хэргэм нь хятад 晋王 үгнээс гаралтай бөгөөд энэ үед хааны дэргэдэх удаах байрыг зааж байв. Гэрсэнз хунтайжийн удаах хүү Ноёнтай (Noyantai) удмын Хонгор (Qongγor) жононгийн ууган хүү, дөтгөөр хүү нь тус бүр жонон цолтой байжээ (前野利衣「ジノンの地位とその継承からみた17世紀ハルハ右翼の三核構造」『内陸アジア史研究』32号, 2017, 1-22.).

¹⁰ 前野利衣「ジノンの地位とその継承からみた17世紀ハルハ右翼の三核構造」『内陸アジア史研究』32号, 2017, 1-22.

¹¹ Буяндэлгэрийн бичсэнээр Норовын дүү нь Гүмбү Бинт ахайг заана (Jiyačidai Buyandelger. “Arban doluduyar jāyūn-u dumdači segülči-yin qalq-a-yin dotuyadu samayural” 『明清檔案与蒙古史研究1』内蒙古人民出版社, 2000, 55-57.). Түүний судалгаа Засагт хааны ширээг залгамжлах дараалал болон залгамжлагч нарын тухай өнөөг хүртэл тогтсон үзлийг үгүйсгэн эргүүлсэн учир энэхүү ажилдаа түүний судалгааны үр дүнд тулгуурлав.

¹² 岡田英弘『康熙帝の手紙』中央公論社 (藤原書店, 2016), 1979, 59-102., Jiyačidai Buyandelger. “Arban doluduyar jāyūn-u dumdači segülči-yin qalq-a-yin dotuyadu samayural” 『明清檔案与蒙古史研究1』内蒙古人民出版社, 2000, 51-57., Очир А, Гэрэлбадрах Ж. *Халхын Засагт хан аймгийн түүх*, Улаанбаатар, 2003, 15-16.

¹³ Жавзандамба хутагтын намтрын тухай олон судалгаа байдаг ч Хүрэлбаатарын намтар судалгаа голлоно (Хүрэлбаатар Л. *Анхдугаар Богд*. Улаанбаатар, 2001.).

¹⁴ Цаашид Түшээт хаан хэмээх нь Чахундоржийг заана.

Түүхэн баримт А

Сувасти¹⁵ Жавзандамба хутагт, Жалханз хутагт, Майдар хутагт, Лам эрдэнийн (=V Далай лам) элч Ширээт Номын хаан, Номын эзэн (=Данжин лам), Сартуул Номын эзэн эхлэн хувилгаад лам нарын өмнө Очирай Түшээт хаан, Сэцэн хаан эхлэн долоон хошууны ноёд эр модон луу жилийн (1664) намар Тамир мөрөнд эртний уг ёсоор шударга залж, бишрэлт Чакравадын хааны (=Засагт хаан Норов) их хөвгүүн Ванчиг мэргэн тайжид хан цол дуудахуйд...¹⁶

Энэ бол Жавзандамба хутагтаас Энх-Амгалан хаанд илгээсэн бичгийн эхэн хэсэг бөгөөд Жавзандамба хутагт тэргүүтэй чуулганд цугласан төлөөлөгчдийн нэрсийг зураасаар тэмдэглэсэн болно. Энэхүү чуулганыг олон захидал, бичигт дурдсан байдаг¹⁷ бөгөөд хоорондоо холбоогүй тэдгээр бичиг баримтад төлөөлөгчдийн нэрсийн дараалал адил байгаагаас харахад үнэн зөв дараалал байх магадлал өндөр.

V Далай ламын төлөөлөгч, Халхын зүүн гарын хоёр том хаан, зүүн гарын ахмадын байр суурьтай Номын эзний нэрс эгнэж байгаагаас харахад энэ чуулган нь нийт Халхын хэмжээний их чуулган байснаас гадна шашин, төрийн нөлөө бүхий хүмүүс цугласан байжээ.

Түүнчлэн I Жавзандамба хутагт, Жалханз хутагт, Майдар хутагт зэрэг төвд бурхны шашны лам нарын нэрийг тэр үед Халхыг захиран удирдаж байсан нөлөө бүхий хүмүүсийн нэрийн өмнө тэрлэж, тэднээс дээд суудалд залжээ. V Далай ламыг шүтэж байсан хаадын нэрсийг Далай ламын элчийн араас бичсэнийг ойлгож болох ч гурван ламын нэрийг элчийн өмнө бичсэнийг анхаарвал зохино. Ийнхүү нэгэн бичгийн жаахан хэсгээс ч чуулганд лам нарын байр суурь нэлээд чухал байсан нь илт юм. Халхын эрх баригчид лам нартай ямар харилцаатай байсныг тодорхой болгохгүйгээр бид Халхын эрх мэдлийн тогтолцоог мэдэх аргагүй. Учир нь улс төрийн түүхийг мэдэхийн тулд Төвд бурхны шашны тухай ч зайлшгүй мэдэх шаардлагатай юм.

Тиймээс энэ бүлэгт баруун гарын гурван цөм буюу хаан, хунтайж, жонон нарын гэр бүл ямар ламтай байсан, шашнаас ангид эрх баригчид тэдэнд ямар үүрэг хариуцлага хүлээлгэж байсныг тодруулах болно.

¹⁵ Ом сувасти сиддам (skt. om svasti siddham буюу “ом сайн амгалан болтугай”) ерөөлийн товчилсон хэлбэр. Бурхны шашин Монголд нэвтэрснээс хойш бичиг, судрын эхэнд энэ ерөөлийг бичих заншил тогтож, тогтсон хэллэг болжээ.

¹⁶ 1675 онд I Богд Жавзандамбаас Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清內閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 3, no. 38, 139-140.). Энэхүү чуулган 1664 онд болсон бөгөөд 11 жилийн дараа явуулсан захидал нь чуулганыг эргэн дурсах хэлбэрээр бичигджээ.

¹⁷ Цэцэн жононгийн 1680 онд Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清內閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol.3, no. 40.); Мэргэн жононгийн 1687 онд Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清內閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 7, no. 64.) зэрэгт дурдсан буй.

2. Засагт хааны Майдар, Манзушир, Галдан хутагтууд.

Юуны түрүүнд Баримт А-д Жавзандамба хутагтай хамт нэрийг нь бичсэн Майдар хутагтад анхаарлаа хандуулъя. Эринчиний дэгдээсэн үймээний улмаас баруун гараас зүүн гарын зүгт олон түмэн нүүн дүрвэж, тэдгээр айлуудыг эргүүлэн буцаах эсэх талаар хоёр гар марган сөргөлдөж байв. Иш татах дараах баримт бол ийнхүү нөхцөл байдал Түшээт хаан 1678 онд Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захилдаа баруун гарыг шүүмжилсэн хэсэг юм.

Түүхэн баримт В

... нутгийн учрыг дээрх зарлиг Жавзандамба хутагт лугаа зөвлөж нутаглуул хэмээн айлдсанд, Жавзандамба хутагтын зарлиг. Баруун эс халхавч, учирсан ламыг Майдар хутагт тул, Майдар хутагтын дэргэд цуглуулж төвхнүүл хэмээснээр, Майдар хутагтын дэргэд цуглуулж отог улс болговой...¹⁸

Зураасаар тэмдэглэсэнчлэн, баруун гарын ноёд зүүн гарын I Жавзандамба хутагтыг үл даган, Майдар хутагтын дэргэд хуран цуглаж нутаг улсыг төвхнүүлснийг онцлох хэрэгтэй. Үүнээс харахад баруун гарынхан Майдар хутагтыг Жавзандамба хутагттай эн тэнцүү хэмээн үзэж байсан нь харагдана. Тиймээс Жавзандамба хутагтын нэр нөлөө нийт Халхыг хамарч байсан гэх үзлийг өөрчлөх хэрэгтэй¹⁹. Мөн энэ баримтад бурхны шашны лам нар чуулган тэргүүлж байгаа нь Засагт хааныг хаан ширээнд өргөмжилсөн баримт А-г сануулна. Лам тэргүүтний нэрийн дор цуглах нь тэр үед түгээмэл байсан бөгөөд энэ нь лам нарын улс төрийн нэгэн үүрэг байсан гэж үзнэ.

Тиймээс Засагт хааны гэр бүлтэй холбоотой лам нар болон тэдний улс төрийн үүрэг хариуцлагын тухай цаашид дэлгэрэнгүй авч үзнэ. Дараагийн иш татах баримт бол Засагт хаан Шарын (Sir-a) 1686 онд Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидлын хэсэг юм.

Түүхэн баримт С

Дээр эзэн хааны гэгээнээ Эрдэнэ Засагт хааны айлтгалын учир. Манзушир хутагтын гэгээн урьд хоёр төрөлдөө ер чиг дөчин дөрвөний (=дөчин түмэн Монгол, дөрвөн түмэн Ойрад) лам болоод, түслуут Засагт хааны лам болон өөд болж суусан билээ. Эдүгээ энэ төрөлд зүүн хошуунд хувилсныг залъя гэж хаан эхлэн бүгд баруун хошуу хэлэлцэж, дээр Далай ламын гэгээнд учир учраа дурдаж айлтгасанд зөв байнам. Манзушир өөрөө айлдах байнам гэж билээ. Бас ч Жавзандамба хутагтын гэгээн, Түшээт хаанд айлтгасанд, Манзушир айлдах бай за гэсний тул, ямар учруудаар

¹⁸ Түшээт хаанаас 1687 онд Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐 主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 6, no.5, 20.).

¹⁹ I Жавзандамба хутагтын нөлөө, мэдэл бүх Халхыг хамарч байсан гэж үзэх дийлэнх судалгаанд эргэлзэж, түүнийг зөвхөн зүүн гарт нөлөөтэй байсан гэж дүгнэх судалгаа бий (гол жишээ нь Миявакигийн өгүүлэл: 宮脇淳子「十七世紀清朝帰属時のハルハ・モンゴル」『東洋学報』61 (1/2), 1979, 108-138.). Гэвч эдгээр судалгаа Жавзандамба хутагтын нөлөө баруун гарт бага байсныг өгүүлэх боловч оронд нь ямар хутагт хувилгаад байсныг дурдаагүй учир энэ өгүүлэлд тодруулахыг зорив.

Манзуширын гэгээнд айлтгаж залсанд, зөв гэж эдүгээ энд мэнд залрав. Залсан учраа эзэн хааны гэгээнд айлтганам. Бичгийн бэлэгт хоёр морь²⁰.

Энэ бол Манзушир хутагтын хувилгаан дүр зүүн гарт тодорсныг дуулаад²¹ баруун гарт залж авчирсан тухай мэдээлж буй бичиг билээ. Зураасаар тэмдэглэсэнчлэн, Засагт хаан Манзушир хутагтыг “лам болоод (=лам багш болоод)” гэснийг анхаарах хэрэгтэй. Учир нь Засагт хаан Манзушир хутагттай гүн холбоотойгоос гадна их ач холбогдол өгч байсан нь үүнээс харагдана. Түүнчлэн Засагт хаан Манзушир хутагтыг баруун гарт залахын тулд V Далай лам, Жавзандамба хутагт, Түшээт хаан нараас тус бүр зөвшөөрөл авч байна. Ийм олон шат зөвшөөрөл шаардсан ажил хэрэг цөөхөн тохиолдох учир Засагт хааны хувьд Манзушир хутагтыг залах нь хэр чухал байсныг эндээс мэдэж болно. Ингэхэд, Засагт хаан ийнхүү зүтгэн байж залсан Манзушир хутагт нь өөрөө ямар хүн байсан бэ?

Энэ тухай авч үзэх дараагийн түүхэн баримт бол Далай ламын төр барьсан “бодит тэмдэглэл” гэж болох V Далай ламын намтар (цаашид D5N гэх) номын хэсэг юм. 1642 онд V Далай лам Төвдөд шашин, төрийг нэгтгэн төр барьж эхлэхэд Халхын ноёд дор бүрнээ Далай ламд бараалхахаар Лхасыг зорив. D5N-д бараалхагсдын нэрсийн жагсаалтын бичиж үлдээсэн бөгөөд баруун гараас ирсэн зарим төлөөлөгчдийн тухай ийнхүү тэмдэглэсэн байна.

Түүхэн баримт D

Халхын баруун гарын Омбо-Эрдэнэ хунтайж, Донхор (Манзушир хутагт), Гялханцэ хутагт (tib. rgyal khang rtse'i sprul sku) зэрэг олон хүн ирэв].

Энэ бичгээс харахад Лхаст ирсэн төлөөлөгчдийн тэргүүний нэг нь Манзушир хутагт бөгөөд тэрээр Төвдтэй харилцахад тодорхой үүрэг гүйцэтгэж байсныг мэдэж болно. Мөн түүхэн эх сурвалж нэмж үзвээс түүний гадаад харилцаан дахь оролцоо Төвдөөр үл хязгаарлагдахыг мэднэ. Эеэр засагч хааны бодит тэмдэглэлд (『世祖実録』), “Халхын Манзушир хутагт нь элч илгээж ирсэн”²² (『世祖実録』卷31, 順治4年3月庚子条) гэж байсан учир Манжийн хаанд элч төлөөлөгч илгээж Манж Чин улстай ч харилцаа тогтоож байжээ. Тиймээс Манзушир хутагт гадаад харилцааны олон хэлэлцээрт оролцож байсан нь гарцаагүй бөгөөд Засагт хааны гадаад харилцаанд чухал үүрэг гүйцэтгэж байжээ. Гэвч энэ нь зөвхөн Манзушир хутагтын онцлог биш юм. Майдар хутагт ч Манж Чин улсад элч илгээж байсан тул²³ [卷25, 治年条]) гадаад хэлэлцээр нь энэ үеийн хутагт нарын улс төрийн үүргийн нэг байсан болов уу.

Монгол данс-д багтсан бичигт өдий болтол олонд танигдаагүй өөр лам нарын нэр ч бий. Тэдний нэг нь Галдан хутагт (Galdan qutuγtu) бөгөөд “Бишрэлт

²⁰ Засагт хаанаас 1686 онд Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐 主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 4, no. 108, 343.).

²¹ Энэ бичгийг илгээсэн 1686 оны үед дотоодын хямралын улмаар туйлдсан Засагт хаан хэрэг дээр эрх мэдлээ алдаж Түшээт хааны хурууны үзүүрээр хөдөлдөг утсан хүүхэлдэйн адил байв.

²² 『世祖実録』卷31, 順治4年3月庚子条.

²³ 『世祖実録』卷25, 順治3年3月乙卯条.

хааны (Засагт хаан Норов)” дээдэлж байсан багш Галдан хутагт²⁴ хэмээсэн агаад Засагт хаантай холбоотон болж байсан хүн юм. Түүний үйл ажиллагаа нь тодорхой бус боловч Энх-Амгалан хаантай шууд бичиг солилцож чадах Халхын цөөн эрх мэдэлтнүүдийн нэг²⁵ бөгөөд Манж Чин улстай харилцахад чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан гэдэг нь эргэлзээгүй юм.

Дүгнэвээс, Засагт хаанд Манзушир, Майдар, Галдан зэрэг хутагтууд байв. Ийнхүү Засагт хаан хутагтууд тэргүүтэй чуулган хуралдуулж, Манж Чин улс болон Төвдтэй харилцахад тэдэнд чухал үүрэг оногдуулж байсан нь илэрхий байна. Өдий хүртэлх ихэнх судалгаа I Жавзандамба хутагт зэрэг зүүн гарын өндөр хэргэмтэй лам нарт гол анхаарлаа хандуулж ирсэн боловч баруун гарын хаад ч улс төрийн төрөл бүрийн үүрэг гүйцэтгэх хутагтуудтай байсан болно.

3. Хунтайжийн Жалханз хутагт, Жононгийн Далай хутагт.

Хаан болон хутагтын энэхүү харилцааг зөвхөн Засагт хаан бий болгосон уу? Хэрэв тийм бол энэ харилцааг Засагт хааны онцлог гэж үзэх хэрэгтэй. Тиймээс энэ дэд бүлэгт Засагт хаантай цуг баруун гарын цөм болж байсан хунтайж хийгээд жононгийн тухай авч үзье.

Түүхэн баримт D-ийн төлөөлөгчдийн нэрсийн дунд II хунтайж Омбо-Эрдэнэ (Ombu erdeni), Манзушир хутагтаас гадна “Гялханцэ хутагт” хэмээх нэр байна. Төвд “Гялханцэ” нь монголоор Жалханз гэж буух учир түүхэн баримт A-д I Жавзандамба хутагттай хамт хурал тэргүүлж байсан Жалханз хутагттай нэг хүн юм. Тэрээр хуралдаанд V Далай ламын төлөөлөгчөөс өндөр суудалд суух учир чухал хүн гэдэг нь гарцаагүй боловч өдий хүртэлх түүхэн сурвалжаас Жалханз хутагтын үйл хэргийн тухай олоход бэрх учир шинээр орос эх сурвалж авч үзэв. XVII зууны эхэнд бий болсон Романовынхан хунтайжид удаа дараа төлөөлөгч илгээж Оросод дагаар орохыг зөвлөхөөс гадна Монгол болон Хятадын байдлыг судалж байжээ²⁶.

Тэдний нэг буюу 1660 онд ирсэн төлөөгчид эн тэргүүнд хунтайжийн (Рэнчин) өргөөг зорьсон боловч эзгүй байсан учир Рэнчиний оронд Жалханз хутагт албан ёсоор орос төлөөлөгчдийг хүлээн авчээ²⁷. Дараах эх сурвалж нь Жалханз хутагт болон төлөөлөгчдийн уулзалтыг тэмдэглэсэн тайлангийн нэг хэсэг юм.

²⁴ 1687 онд Түшээт хаанаас Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 6, no. 2, 6.).

²⁵ 宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol.9, no. 103.

²⁶ XVII зууны Орос болон Халхын баруун гарын харилцааны түүхийн тухай Шастинагийн номыг харна уу (Шастина Н. П. *Русско-монгольские посольские отношения XVII века*, Москва, 1958a.). Түүхэн баримт E, H, I гурвын тухайд эдгээр баримтыг өөрийн нүдээр үзэж орчуулсан Баддэлэйгийн (Baddeley) англи орчуулгыг авч хэрэглэв.

²⁷ Baddeley J. F. *Russia, Mongolia, China*, London, 1919; reed, New York, 1964, 170.

Түүхэн баримт Е

Хутагтын элч ирсэн даруй (төлөөлөгчдийн тэргүүн) Гречанин шууд монгол гэгээнтэнтэй (Жалханз хутагт) уулзахаар мордов. Гэгээнтэн түүнийг найрсгаар хүлээн авч хаанд (Рэнчин)²⁸ бараалхахаар зорьсон хэргийг асуув. ... тэрээр төгсгөлд миний бие (Жалханз) зориглон царьд (Оросын эзэн хаан) албан ёсоор элч илгээвэл ямар вэ, биднийг хэрхэн хүлээж авах бол? гэж асуув. ... Хутагт нутаг нь гадаад олон оронтой – Бухара, Яркенд, Кашгар, Турфан, Тангад (Төвд), Хятад – хиллэдэг. Хэрэв царь төлөөлөгч илгээж эдгээр улсын байдлыг мэдэхийг хүсвэл аяны морьд төдийгүй хоол хүнс, газарчид өгнө хэмээн амлав. Хэдэн өдрийн дараа Гречанин хутагттай салах ёс гүйцэтгэж буцан мордов.²⁹

Энэ бичигт Жалханз хутагт Оросын хаанд элч илгээхийг санал болгож, олон газар дахь танилын холбоогоо зориулахыг санаачилсан гэж байна. Ийнхүү эзгүйд нь хунтайжийг орлож буйгаас харахад Жалханз хутагтын байр суурь хэр өндөр байсныг мэдэж болно.

Мөн Жалханз хутагт “Бухар, Яркенд, Кашгар, Турфан, Тангад, Хятадад” танилын холбоотой гэснийг анхаарвал зохино. Тэр үед хунтайж Ойрадыг захирч ойр орчмын улсуудаас татвар авч байсан учир³⁰ Жалханз хутагт тэдний байдлын тухай мэдээ авах бүрэн боломжтой байсан болов уу. Тиймээс танилын холбоогоо Оросын эзэн хааны төлөө ашиглая гэх санал нь ч биелэх бүрэн боломжтой байсан гэж бодогдоно. Хэрэв тийм бол Жалханз хутагт гадаад харилцааны болон дотоодын өргөн эрх мэдэлтэй байж, Засагт хааны Манзушир зэрэг гурван хутагтын адил эсвэл тэднээс ч илүү их үүрэг гүйцэтгэж байсан, илүү чухал хүн болж тодорно³¹.

Тэгвэл баруун гарыг бүрдүүлэх бас нэгэн хүч буюу жонон ямар байв? Жононтой холбоотой түүхэн эх сурвалж Засагт хаан болон хунтайжтай харьцуулахад бага боловч жононгийн тухай ч өндөр хэргэмийн хутагттай байсныг бодогдуулах эх сурвалж бий. Иш татах дараах баримт бол жононгийн гол хүчийг бүрдүүлж байсан Халхын Бэсүүдийн ноёдын Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидлын эхэн хэсэг юм.

Түүхэн баримт F

Сувасти. Богд хааны гэгээнээ (Энх-Амгалан хаан) Далай хутагт, Цэцэн жонон, Эрдэнэ тайж, Цэцэн тайж, Дайчин хошууч, Цагаан Барс, Эрх ахай, Эрдэнэ дайчин,

²⁸ Рэнчин Халхад хунтайжийн байр суурьтай боловч Оростой харилцахдаа өөрийгөө хаан хэмээж, Оросын талаас ч түүнийг Алтан хаан хэмээн өргөмжлөн дууддаг байв.

²⁹ Baddeley, J. F. *Russia, Mongolia, China*, London, 1919; reed, New York, 1964, 171.

³⁰ 若松寛「アルトゥン・ハーン伝考証」『内田吟風博士頌寿記念東洋史論集』同朋舎, 1977, 523.

³¹ XVII зууны Жалханз хутагтын тухай гурван төрлийн намтрыг нь танилцуулсан Хүрэлбаатарын судалгаа байхаас гадна түүний тухай дурьдсан өөр ном мөн бий боловч энэхүү өгүүлэлд зөвхөн улс төрийн үүргийг нь голлон авч үзэв(Хүрэлбаатар Л. “Жалханз хутагтын төвд намтрууд, түүнд хийсэн зарим ажиглалт” *Хоёр их хутагт-Жалханз хутагт Дамдинбазар, Дилов хутагт Жамсранжав нарын тухай*. Улаанбаатар, 1995, 9-21., Хүрэлбаатар Л. “Жалханз хутагтын төвд намтар” *Манжийн эрхшээлийн үеийн Монгол*. Улаанбаатар, 2004, 110-155., Чулуун С. *Хотгойдын түүх (XXVII-XX зууны эхэн үе)*, Улаанбаатар, 2006.).

Илдэн хошууч эхлэн Бэсүүдийн ноёд айлтгал өргөв³².

Энэ бичигт дурдагдсан хүмүүсийн дарааллыг анхаарвал жононгийн эрх мэдлийн суурь буюу Бэсүүдийн ноёдын нэрийн өмнө Далай (Dalai qutuγtu) хэмээх хутагтын нэрийг бичсэн бөгөөд тэрээр жононтой харилцаатай байж, улс төрийн байр суурьтай байсныг илтгэнэ.

Монгол данс-аас Далай хутагт эрх мэдэл, хүч нөлөө бүхий язгууртны хувьд Манж Чин улстай бие даан харилцаа тогтоож байсныг мэдэж болох учир ³³[л] тэрээр Манж Чин улстай харилцах гадаад харилцааг дааж байсан нь эргэлзээгүй юм.

Дүгнэвэл, Засагт хаанд Майдар хутагт, Манзушир хутагт, Галдан хутагт, Хунтайжид Жалханз хутагт, харин Жононд Далай хутагт гэх мэтчилэн баруун гарын цөм болсон гурван түшээд бүгд тус бүр өндөр хэргэм бүхий хутагттай байсан нь илэрч байна.

Ийнхүү энэ бүлэгт хаан, хунтайж, жонон зэрэг баруун гарыг бүрдүүлэх гурван түшээ язгууртныг шинжилж, тэд тус тусдаа хутагттай байсныг, хутагт нараар тэргүүлэн хурал хийхээс гадна Орос, Төвд, Чин улстай харилцахдаа тэд нарыг чухалчлан ашиглаж байсныг харууллаа. Тийм учир нөлөө бүхий бурхны шашны лам нартай харилцаатай байсан нь зөвхөн Засагт хааны онцлог биш баруун гарын түшээ язгууртнуудын хувьд ч нийтлэг зүйл байсан гэж үзэж болно.

II бүлэг: *Хутагт нарыг ашигласан шалтгаан буюу тэдний эрх мэдлийн үндэс*

Улс төрийн өндөр эрхмүүдийн хувьд дэргэдээ асар их нөлөө, эрх мэдэлтэй шашны төлөөлөл байлгах нь өөрсдийнх нь байр сууринд ч аюултай байж болзошгүй. Баруун гарын хаад юуны учир хутагт нарыг ашиглахыг зорьсон бэ? Хаад төдийгүй ноёд хүртэл хутагт нарыг дээдэлж байсан нь тодорхой шалтгаантай гэж үзэх нь зүйтэй.

Энэ бүлэгт хаад хутагт нарыг ашигласан, ашиглаж чадсан шалтгааныг олохын тулд хутагт нар ямар хүмүүс байсныг тодруулахыг зорив. Мөн тэдний эрх мэдлийн үндсийг 1. Урд төрлийн түүх, 2. Боловсрол 3. Угсаа гарал зэрэг гурван талаас авч үзэв.

1. Урд төрлийн түүх

Баруун гарын лам нар бүгд хутагт байсан бол тэд урд төрлийн түүхтэй ч байх ёстой. Энэхүү дэд бүлэгт тэдний өмнөх дүр ямар хүмүүс байсныг, Монголын түүхэнд ямар нөлөө үзүүлснийг бурхны шашны түүхийн судалгааны үр дүнг ашиглан шинжилнэ.

³² 1682 онд Дорж цэцэн жононгоос Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 3, no. 40, 140-145.).

³³ 宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 5, no. 20, 375.

Өмнөх бүлэгт авч үзсэн баруун гарын лам нарын хувь нэмэр олноо танигдаагүй боловч тэдний урд төрөлд нэртэй хүмүүс байжээ. Нэн ялангуяа Манзушир хутагтын өмнөх дүр Монголын бурхны шашны түүхэнд хамгийн чухал үүрэг гүйцэтгэсэн гэхэд хилсдэхгүй бөгөөд түүний тухай бурхны шашны түүхийн судалгаа³⁴ их бий. Монголд бурхны шашныг дэлгэрүүлсэн Түмдийн Алтан хаан (Altan) түүнийг шүтэж байв. Мөн тэрээр Түшээт хааны өвөг дээдэс Автай сайн хаан (Abada?) бурхны шашин шүтэхэд нөлөөлсөн зэрэг Халхад бурхны шашин дэлгэрүүлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэсэн хүн болно.

Манзушир хутагтын өмнөх дүртэй эн зэрэгцэх нь Майдар хутагтын өмнөх дүр юм. Тэрээр 1604 онд Монголд шашин дэлгэрүүлэхээр Манзушир хутагттай хамт илгээгдсэн бөгөөд өндөр хэргэмтэй ховор лам хэмээн олноо хүндлэгдсэн төдийгүй IV Далай ламын (tib. yon tan rgya mtsh) бүрэн эрхт төлөөлөгчийн хувьд Монгол дахь шашны үйл ажиллагааг хариуцах зэрэг бурхны шашин дэлгэрүүлэхэд хэмжээлшгүй их нөлөөтэй байв]. Дүгнэвэл, Манзушир хутагт болон Майдар хутагт нарын өмнөх дүрүүд нь XVI зууны төв Төвдийн Гэлүг урсгалын өндөр хэргэмтэй цөөн тооны лам нар байсан бөгөөд Монголд шашин дэлгэрүүлсэн анхдагчид байжээ. Тэд дараа нь Төвдөд биш Халхын баруун гарт дахин төрсөн нь шашин дэлгэрүүлсэн Монголдоо таалал төгссөн учраас болов уу.

Жалханз хутагтын хувьд зүүн гарын өндөр хэргэмтэй лам Зая бандидын (tib. blo bzang phrin la5) бичсэн Эрдэнэ бандидын төвд намтарт дараах хэсэг бий.

Түүхэн баримт G

Жавзандамба хутагт болон Гялканцэ Пэнжол Гянцогийн хувилгаан Лувсанданзанжамц зэрэг олон лам нарын номыг сонссон боловч намтар хийгээд тэмдэглэлийг нь үзээгүй тул яг ямар ном сонссоныг мэдэхгүй байна³⁵.

³⁴ Манзуширийн дүрийн түүхийн тухай Вакамацү анх судалгаа гаргаж, мөн бурхны шашны түүхэнд нөлөө ихтэй учир өөр хэд хэдэн судалгаа гарсан боловч энэ өгүүлэлд баруун гарын Манзуширийн зөвхөн шашны цолыг асуудал бологон авч үзнэ. Энэ тухай дараах хоёр үзэл байна. Вакамацү *Амдогийн бурхны шашны түүх* (tib. deb ther rgya mtsho)-ийг үндэс болгож II Манзуширийн (tib. yon tan rgya mtsho) таалал төгссөний дараа Манзушир цол гурав болж салаалсан буюу нэгэн зэрэг гурван Манзушир орших болсон гэж үзэн тэдний нэг нь “Халхын Манзушир”, өөрөөр хэлбэл XVII зууны Халхын баруун гарын Манзушир мөн гэж үзжээ (若松寛「西寧トンコル・ホクトの事績」『三田村博士古稀記念東洋史論叢』立命館大学人文学会, 1980, 494-495.). Нөгөө талаас Ишихама судлаач Вакамацүгийн үндэс болгосон *Амдогийн бурхны шашны түүх*-ийн тухайн хэсгийн түүхэн эх сурвалжийн үнэ цэнэд эргэлзэж, II Манзуширээс хойш дахин нэг үе өнгөрсний дараа гурав салаалсан бөгөөд тэдний нэгийг баруун гарын Манзушир мөн гэж үзжээ (石濱裕美子「ゲルク派政権成立時に於けるハルハ=モンゴル部の動静」『西藏仏教宗義研究: トウカン一切宗義モンゴルの章』東洋文庫, 1986, 86, 96.). Тиймээс энэ өгүүлэлд асуудал болгосон баруун гарын Манзушир нь Вакамацүгийн үзлээр III Манзушир, Ишихамагийн үзлээр бол IV Манзушир юм. Вакамацү, Ишихама хоёрын үзлийн ялгаа нь үндэс болгож буй түүхэн эх сурвалжийн ялгаа учир энд зөвхөн судалгааны байдлыг танилцуулав. Энэ хоёр үзлээс өөр үзэл тайлбар бас байдаг боловч аль алин нь Манзуширийн цол салаалаагүй үргэлжилсэн гэж үзэх агаад баруун гарын Манзуширийг тухайлан судлаагүй учир эс танилцуулав. Мөн бусад үзлийн тухай Хурцаагийн судалгаанаас гадна Алтанзаяагийн судалгааг харна уу (胡日查『藏伝仏教在蒙古地区的伝播研究』民族出版社, 2012, 62-69., 阿勒坦吉雅「関于阿其図諾問汗洞潤爾滿珠習礼呼図克図」『内蒙古師範大学学報(哲学社会科学版)』39-3, 2010.).

³⁵ 『大谷大学図書館所蔵西藏文献目録』大谷大学図書館, Text No. 12175(4) 155b-156a (若松寛「

Энэ хэсэгт Эрдэнэ Бандидын боловсролын тухай өгүүлэх бөгөөд энэхүү баримтаас Жалханз хутагтын урд дүрийн нэр нь Пэнжол Гянцо байсныг мэдэж болно (tib. dpal 'byor rgya mths9). Тэрээр XVI зууны сүүлд Төвдөд нэрээ цууриатуулсан Гандан хийдийн (tib. dga' ldan chos 'khor) XXV ширээт лам бөгөөд шашны сургуулийн багш байв. Гандан хийд нь Гэлүг урсгалын гол хийд агаад тухайн үед тэргүүнийх нь байр суурь машид өндөр, Далай ламынхыг давж байлаа. Пэнжал Гянцо нь насныхаа эцэст Гэлүг урсгалын нас, хэргэм өндөр ламын хувьд IV Далай ламд шашны нэр хайрлах зэрэг чухал үүрэг гүйцэтгэсэн] бөгөөд XVI зууны сүүлд төв Төвдийн Гэлүг урсгалын нэр цуутай, өндөр хэргэмтэй цөөн лам нарын нэг байжээ.

Нэмж хэлбэл, Гандан хийдийн тэргүүн байсан нь зөвхөн Жалханз хутагт биш юм. I Жавзандамбын *намтар*-т (цаашид J1N гэнэ) Галдан хутагтын урд дүр хэмээгдэх Чүлтэмчойпэл (tib. tshul khirms chos 'phel p) гэх нэр байх бөгөөд тэрээр Гандан хийдийн XXXII тэргүүн, эрдэмт лам байсан нь бай³⁶.

Дүгнэвэл, гайхалтай нь, баруун гарын бурхны шашны монгол лам нарын урд дүр нь эрдэмтэй лам нар байсан төдийгүй бүгд XVI зууны сүүлээс XVII зууны эхэн үе хүртэлх Төвдийн өндөр хэргэмтэй цөөн тооны лам нар байжээ. Тэдний дараа төрөл болох баруун гарын лам нарын төрлийн түүхийг харахад бурхны шашны хувьд өндөр байр суурь эзэлж байсан гэж болно. Эсрэгээр зүүн гарын гурван хувилгаадын нэг Зая бандид жирийн хүний хувилгаан байжээ. Өмнөх төрлүүдийн түүхийг харвал зүүн гараас илүү баруун гарт өндөр зэргийн бурхны шашны орчин бүрэлдэж байсан гэж болно.

Түүнчлэн шашны урсгалын хувьд ч баруун гарт нэгэн онцлог харагдана. Далай ламын харьяалагдах Гэлүг урсгал нь Далай ламын засаглал бүрэлдэж тогтсоноос хойш бусдыг давамгайлах хүч болсон боловч, XVI зууны сүүл хагаст хараахан байр суурь нь бэхжээгүй байсан бөгөөд олон урсгал өрсөлдөж байв. Тийм учир Халхын ноёд ч тус бүр өөр өөр урсгалтай харилцаа тогтоож байсан бөгөөд I Жавзандамба угтаа Жонан урсгалд харьяалагдаж байсны адил тухайн үед Гэлүг урсгал гол урсгал болоогүй байжээ.

Харин баруун гарын монгол лам нар бүгд Гэлүг урсгалын өндөр хэргэмтэй лам нар байжээ. Жалханз хутагт, Галдан хутагтын өмнөх төрөл нь Гэлүг урсгалын гол хийд Гандан хийдийн тэргүүн байсан бөгөөд Манзушир хутагт, Майдар хутагтын өмнөх төрөл нь Гэлүг урсгалын IV Далай ламын зарлигаар Монголд ирсэн байв.

Өөрөөр хэлбэл, XVI зууны сүүл хагаст баруун гарт Гэлүг урсгал хэдийнээ нэвтэрч, зүүн гар болон баруун гарын хооронд шашны урсгалын хувьд тод ялгаа байжээ. Тийм учир I Жавзандамба Жонан урсгалаас Гэлүг урсгалд орох зэрэг XVII зууны сүүл хагасаас хойш Халх даяараа Гэлүг урсгалд орсны тухайд, энэ урсгал түрүүлж нэвтэрсэн баруун гар гол үүрэг гүйцэтгэсэн гэж үзэх нь зүйтэй

ラマインゲゲーン考」『内陸アジア史研究』4, 1990, 50.).

³⁶ Гэвч Далай хутагтын өмнөх төрлийг тогтоож эс чадав. blo bzang 'phrin las. *rje btsun dam pa blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan dpal bzang po'i thun mong ba'i rnam thar bsdu pa bzhus so*. Lokesh Chandra. *Life and works of Jibcundampa I*, Śata-piṭaka seriesv. 294//a, New Delhi, 1992, 540.

болов уу. Өнөө хүртэл зүүн гарын Автай сайн хаан 1585 онд Эрдэнэзуу хийдийг байгуулсан нь Халхад бурхны шашин дахин дэлгэрүүлэх гол алхам болсон гэж үзэж байв. Гэтэл хэрэг дээрээ баруун гарт ч Гэлүг урсгал нэвтэрч эхэлсэн бөгөөд баруун гарт зүүн гараас илүү эрт өндөр зэргийн бурхны шашны орчин бүрдсэн байжээ.

2. Боловсрол

Өмнөх дэд бүлэгт баруун гарын хутагтууд бүгдээрээ Гэлүг урсгалын төрөл дамжсан хутагтууд байсныг тогтоосон билээ. Харин тэд өөрсдөө ямар хүмүүс байсан бэ? Энэ дэд бүлэгт тэдний эрдэм номын суурийг мэдэх зорилгоор шавилан сууж бурхны шашны боловсрол эзэмшсэн түүхийг авч үзнэ.

Тэр үеийн Гэлүг урсгалын нэр цуутай төвд хутагтуудын боловсролын түүхийг үзвээс хорь орчим жил шавилан сууж, ном үзэн эрдмийн зэрэг авч байсан учир бурхны шашны боловсрол олохын тулд хорин жил хэрэгтэй байжээ³⁷. Гэтэл баруун гарын хутагтуудаас Төвдөд сурахаар одсон баримт байгаа нь зөвхөн Жалханз хутагт юм. V Далай лам 1661 онд “Монголд бурхны ном сурахад бэрх” гэсэн шалтгаанаар Төвдөд сурахыг зөвлөсөн учир Жалханз хутагт тэр жилдээ Лхасад очжээ. Тийнхүү Төвдөд сурахаар очсон боловч хойтон жил нь Халхад буцаж ирсэн учир Төвдөд сурсан хугацаа нь жил хүрэхгүй шахуу юм.

Мэдээж зөвхөн Төвдөд суралцах нь бурхны шашны боловсрол эзэмших ганц арга биш учир Монголд ном үзсэн байх магадлалтайг ч үгүйсгэх аргагүй. Гэвч V Далай лам “Монголд бурхны ном үзэхэд бэрх” хэмээн Төвдөд дуудахыг бодоход тухайн үеийн Монголд бурхны шашны боловсрол эзэмших орчин хараахан бүрэлдээгүй эсвэл шашны жинхэнэ боловсролыг Төвдөд эзэмших ёстой хэмээн үзэж байсан болов уу. Тиймээс Төвдөд сурсан хугацааны урт богиныг эрдэм мэдлэгийг нь хэмжих нэгэн хэмжүүр болгож болно.

Төвдөд сурсан хугацаа богино байсан нь баруун гарын лам нар төдийгүй зүүн гарын лам нарын хувьд ч мөн адил богино байв. I Жавзандамба хутагт 1649-1657 оны хооронд 8 жил, Эрдэнэ бандида 1655-1661 оны хооронд зөвхөн 6 жил Төвдөд сурсан бөгөөд зүүн гарын өндөр хэргэмтэй лам нар дундаас ганцхан Заяа бандида 1660-1679 оны хооронд 18 жил Төвдөд сурчээ. Түүнчлэн I Жавзандамба хутагт Төвдөд сурч байхдаа хичээл номдоо муу байсныг нийтээрээ мэддэг бөгөөд бие даан ном сурахад бэрхшээлтэй байсан учир Банчин Богд Таранатагийн нэрээр тарнидаж тусалсан гэдэг. Тиймээс Заяа бандидаас бусад баруун, зүүн гарын аль ч хутагт өндөр хэргэмдээ дүйхүйц хэмжээний шашны боловсрол эзэмшээгүй гэж болно.

³⁷ Жишээлбэл, Манж Чин улсын эзэн хааны багш гэдгээрээ алдаршсан II Зангиа хутагт (tib.ngag dbang blo bzang chos ldan) 1661-1683 оны хооронд 21 жил Төвдөд сурсан түүхтэй (池尻陽子「康熙朝におけるチャンキャ二世ガワン=ロサン=チューデンの北京招請」『内陸アジア史研究』23号, 2008, 2-р бүлэг 3.). Мөн I Жамъян шадба (tib.ngag dbang brtson 'grus) ч 1667 онд төв Төвдөд очин 20 орчим жил сурахад зориулсан байна (石濱裕美子『清朝とチベット仏教: 菩薩王となった乾隆帝』早稲田大学出版部, 2011, 117.).

Энэ байдал нь эрдэм мэдлэгийг эрхэмлэх Гэлүг урсгалын өндөр хэргэмтэй ламын тухай ойлголт төсөөллөөс нэлээд ондоо аж. Эрдэм мэдлэг, эрдмийн зэргийг нэн түрүүнд чухалчилдаг байсан тэр үед боловсрол багатай хутагтуудын байр суурь нь угтаа бол эргэлзээ төрүүлэх ёстой³⁸. Гэтэл Халхын хаад тэднийг дээдлэн шүтэж, тэд нараар тэргүүлүүлэн хурал цуглаан хийж, тэднийг урьж залахад хичээн зүтгэж мөн гадаад харилцаагаа тэдэнд даатгаж байжээ. Хаадын ийм харилцаа нь учир шалтгаантай байх ёстой болов уу. Хутагтуудын эрх мэдлийн үндэс суурь нь юунд оршиж байсан бэ?

3. Угсаа гарал

Энэ дэд бүлэгт хутагтуудын байр суурийг шинжлэхийн тулд тэдний угсаа гарлыг авч үзье. Дараах түүхэн баримт нь 1660 онд хунтайжид бараалхсан орос төлөөлөгчдийн тайлангийн нэг хэсэг юм.

Түүхэн баримт Н

Энэхүү тайланд “Лувсан Сайн хунтайж” (хунтайж буюу Эринчин) хэмээн өргөмжлөх хаан нь Гречанин ирсэн өдөр хутагт дүүтэйгээ уулзахаар одоод эзгүй байв. Гэвч хаан орос төлөөлөгчдийн төлөө тусгай гэр барьж хоол унд элбэг бэлтгэхийг тушаасан бөгөөд хүмүүс нь ч тушаал ёсоор болгосон байжээ].

Доогуур зураастай мөрийг харвал Эринчин хутагт дүүтэй байв. Баддэлэй энэ хутагтыг анхаарч Донхор Манзушир (баруун гарын Манзушир хутагтаас тусдаа үргэлжилсэн Манзушир хутагтын төрөл дамжсан үе) гэж үзжээ. Гэвч Хойд Юань гүрнээс хойших үеийн Боржигон угсааны удмын судрыг багтаасан “Асрагч нэртийн түүх”-ийг (цаашид АНТ гэнэ) сөхвөөс Омбо-Эрдэний (Эринчиний эцэг) хүүхдүүд дунд хутагт байсан нь зөвхөн Жалханз хутагт юм. Тийм учир зураасаар тэмдэглэсэн “Эринчиний дүү” хэмээх хэсэгт Манзушир хутагт биш Жалханз хутагтын тухай өгүүлж буй юм. Өдий хүртэлх судалгаанд Жалханз хутагтыг анхаарах нь бага байсан боловч тэрээр Засагт хаантай эн зэрэгцэх хэмжээний эрх нөлөөтэй Эринчиний дүү байжээ.

Түүнийг Оросын түүхэн эх сурвалжид “хааны дүү” гэж буй нь угсаа гарлыг заана. Харин *Монгол данс*, D5N болон JIN зэрэг төвдөөр бичигдсэн өндөр хэргэмтэй лам нарын намтарт “Жалханз хутагт” хэмээн өргөмжилнө. Ийнхүү нэг хэлээр бичигдсэн түүхэн эх сурвалжид угсаа гарал, нэр өргөмжлөл хоёрын аль алин нь бичигдсэн байх нь ховор учир өдий хүртэл судлагдаагүй орхигдсон болов уу³⁹.

Боржигон овгийн гол эрх баригчдын гэр бүлд төрсөн нь зөвхөн Жалханз хутагт биш юм. Засагт хаантай гүн холбоо харилцаатай байсан Галдан хутагт

³⁸ Мэдээжийн хэрэг IV Далай Ламын адил хүүхэд насандаа хувилгаанаар тодорсон боловч том болоод бурхан багшийн сургаалийг үл дагах тохиолдол ховор бус. Гэвч энэ өгүүлэлд бурхны номыг үл мөрдөх лам бус хааны “шүтэн дээдэлж” байсан лам нар боловсрол муутай байсныг анхаарууштай.

³⁹ Жалханз хутагтын угсаа гарлын тухай Лааган дурдах боловч үндэслэл, ач холбогдлын тухай тайбарлаагүй учир энэ өгүүлэлд түүхэн ач холбогдлыг нь онцолмоор байна (Лааган Б. *Жалханз хутагт Дамдинбазар*, Улаанбаатар, 1994, 7.).

Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидалдаа Засагт хааныг (Норов) “миний эцэг Бишрэлт хаан” хэмээн бичжээ⁴⁰. АНТ-д Галдан хутагтыг “Норовын хүү” хэмээн бичсэн нь үүнийг батална. Өөрөөр хэлбэл, Засагт хааны “бишрэн шүтэх” хутагт нь хэрэг дээрээ хүү нь бөгөөд Норовоос хойш ар араасаа солигдсон Засагт хаадын хувьд Галдан хутагт бол төрсөн дүү нь байжээ. Тэр үеийн Засагт хаад болон Галдан хутагт, хунтайжууд болон Жанханз хутагт нар бүгд ойрын хамаатан садан байв.

АНТ-г цаашид судалбаас Гэрсэнзийн ууган хүү Ашихайн удмын Цэрэн илдэчийн (Serin yildüci) хүүхдүүд дунд Манзушир хутагтын нэр байна. Тиймээс хамт Төвдөд сурахаар ирсэн Омбоо-Эрдэний хувьд (түүхэн баримт D харна уу) Манзушир хутагт нь төрөл садан болж таарна. Мөн Гэрсэнзийн удаах хүү Ноёнтон (Noyantai) удмыг харваас Сайнбадамын (Sayin badm-a) хүү нь Майдар хутагт, харин Жонон тойн хүү нь Далай хутагт байжээ. Дүгнэвээс, баруун гарын гурван цөм болох хаан, хунтайж, жонон нарын чухалчилж байсан хутагтууд нь холын Төвдөөс урьж залсан лам биш, харьяат ардын гэр бүлээс тодорсон хүүхдүүд биш, харин өөрсдийнх нь ойрын төрөл садан байсан нь ийнхүү тогтоогдоно.

Хутагт хэмээх өндөр хэргэм залгамжилсан боловч боловсрол тааруухан хутагтууд үнэн хэрэгтээ эрх баригчдын гэр бүлд төрсөн учир Боржигон удмынхан захирч байсан Халхад тэд улс төрийн нөлөөгүй байсан гэдэг төсөөлшгүй. Хутагтуудын байр суурийг ийнхүү тодруулсан учир одоо хаад зэрэг эрх баригчид тэдэнд яагаад ач холбогдол өгч ашигласан бэ? хэмээх энэ бүлгийн гол асуултад эргэж очвоос угсаа гарал гэх нэгэн нөхцөл харагдана. Үйл хэргийн хувьд хутагтууд хурал чуулган захирах, гаднынхантай хэлэлцээ хийх хоёр гол үүрэгтэй байжээ. Өндөр хэргэм зэрэг нь хүмүүсийн хүндэтгэл бишрэлийг хүлээх нь мэдээж боловч хутагтууд улс төрийн чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан шалтгааныг улс төрийн гол эрх мэдэлтнүүдийн гэр бүлд төрсөнтэй холбохгүй байхын аргагүй. Тийм учир тэдний улс төрийн эрх мэдлийн үндсийг угсаа гарлаас хайх нь зүйтэй⁴¹.

Хааны хувьд ах дүү гэдэг хаан ширээний төлөө тэмцэлдэж мэдэх өрсөлдөгч мөн боловч шашин номын мөр хөөж лам болсон ах дүү нь хаан суудал зэрэг эрх мэдлийн төлөөх тэмцэлд хамаагүй юм. Төрөл садан гэх шалтгаанаар заавал нэгдэж хамтарна гэж дүгнэж болохгүй боловч хутагт хэмээх өндөр хэргэмтэй лам болсон төрөл садан бол хаан ширээ булаацалдах аюулгүй, эрх баригч гэр бүлээс гаралтай, мөн Төвдийн өндөр хэргэмтэй ламын хойд төрөл учир хааны хувьд шашны агаад улс төрийн эрх мэдлийн аль алиныг гартаа оруулсан туйлын ашигтай хүн байжээ гэж болно. Хаадууд Төвдийн өндөр хэргэмтэй лам нар

⁴⁰ 1690 онд Галдан хутагтаас Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидал (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 9, no. 103, 214-215.).

⁴¹ Эрх баригч давхаргын хүүхдүүд лам (хутагт бус) болж байсан нь судалгааны үр дүнд мэдэгдсэн учир тэднийг “язгууртан ламын давхарга” гэж дуудах тохиолдол ч бий (札奇斯欽『蒙古与西藏歴史関係の研究』正中書局, 1978, 671.). Гэвч миний бие тэднийг “давхарга” үүсгэж байсан хэмээн эс бодно.

хийгээд Монголын өндөр боловсрол, хэргэмтэй лам нарын оронд өөрийн ойрын төрөл садан болох хутагтуудыг ашигласан гол шалтгаан нь энэ болно.

Гэлүг урсгалын зүгээс энэ үзэгдлийг харвал эрх баригчдын хүүхэд болон ах дүүг хутагт хэмээн хүлээн зөвшөөрөх нь өөрийн урсгалаа дэлгэрүүлэх боломж нэмэгдэх учир ашигтай байжээ. Тиймээс Боржигон удмынханд хутагт төрөх нь Халхын хаад болон Гэлүг урсгалынхны аль алинд нь ашигтай байсан гэж болно. VII зууны сүүл хагаст Боржигон удмын олон тооны хутагт төрсөн нь ийм учир шалтгаантай байсан болов уу.

Боржигон удмын хутагтуудын байдлыг мэдэж болох нэгэн бичиг танилцуулъя. Дараах түүхэн баримт бол 1665 оны 7 сард дахин Томскоос ирсэн төлөөлөгчдийн тайлангийн нэг хэсэг юм.

Түүхэн баримт I

Тийнхүү Лувсан (Эринчин) Засагт хааны улсыг дайтаж хааныг барьж хөнөөсөн тул Хар халимаг болон Сайн хаан (Түшээт хаан) ардуудтайгаа түүнийг (Эринчин) дайрав. Сайн хаан Хятадын ойролцоо суурьшсан бөгөөд түүний цэргүүд галт буу болон нум сумтай. Түүний (Түшээт хаан) ард 100,000 орчим. Лувсантай хамт 20,000 ард Увс нуурт нүүж, харин 16,000 ард өмнөх газраа түүний (Эринчин) хутагт дүүтэй (Жалханз хутагт) хамт үлдэв.

Энэ бичигт 1662 онд Эринчин Засагт хааныг хөнөөсөн тухай дурдана. Доогуур зураастай хэсэгт үр дүнд нь Эринчиний хүч хоёр хуваагдаж Жалханз хутагт нэгийг нь толгойлж 16,000 ард захирч байсан гэжээ. Ардын тоо зөв эсэхийг түр орхин Жалханз хутагт ахынхаа дараа орох тооны ардтай байсныг анхаарууштай. Өөрөөр хэлбэл Жалханз хутагт өөрийн гэсэн эрх мэдлийн үндэс суурьгүй ганц биеэр Эринчинтэй нэгдсэн бус, түүний хүчний тал орчим хэмжээний буюу олон тооны ардыг захиран нэгдсэн байжээ. Жанханз хутагт ийнхүү эрх мэдлийн үндэс суурьтай байснаас гадна Оростой хэлэлцээ хийхэд Эринчинийг төлөөлж байсан зэрэг энэ бүлэгт тодруулсан түүний үйл хэрэг, үүргийг эргэцүүлбээс тэрээр Эринчинтэй хамтран захирч байсан гэж болох болов уу. Тиймээс Боржигон удмынхан ойрын төрөл саднаа шашин болон төрийн оройд гаргаж хамтран захирах буюу шашин, төр нэгдсэн эрх мэдлийн тогтолцоо бий болгожээ.

Боржигон удмын хутагтуудаас зөвхөн Жалханз хутагт захирах ардтай байсан бус, түүхэн эх сурвалжаас харахад Галдан хутагт ч өөрийн ардтай байжээ⁴². Тийм учир Эринчин, Жалханз хоёрын харилцаа нь онц содон бус бөгөөд шашин, төрийн нэгдсэн тогтолцоо аль ч хааны гэр бүлд байжээ гэж бодох нь зүйтэй.

Нийт Халхыг харвал зүүн гарын Түшээт хаан болон I Жавзандамба хутагт хоёр ч ах дүү байсан учир захирах тогтолцооны хувьд баруун гарын шашин, төр

⁴² 1687 онд I Жавзандамба хутагтаас Энх-Амгалан хаанд илгээсэн захидалд Засагт хаан Галдан хутагтад улс хувааж өгснийг бичсэн байна (宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005, vol. 7, no. 8, 64-65.).

нэгдсэн эрх мэдлийн энэ тогтолцоотой адил байсныг анзаарч болно. Тиймээс тус бүр өөрийн ардтай Боржигон удмынхан ойрын төрөл садантайгаа хамтран шашин, төрийг атган захирч байсан эрх мэдлийн тогтолцоо нь XVII зууны нийт Халхын эрх мэдлийн тогтолцоо байсан нь ийнхүү тогтоогдоно.

III бүлэг: *Шашин төрийн нэгдсэн тогтолцоо бий болсон үйл явц*

Шашин төрийн нэгдсэн тогтолцоо ямар үйл явцын үр дүнд бий болж тогтсон бэ? Угсаа гарлыг харвал Боржигон удмын хутагт хувилгаадын эхнийх нь яриангүй Түмдийн Алтан хааны гэр бүлд төрсөн IV Далай лам юм. Гэвч үе үеийн Далай лам нар хэдий Хятад болон Монголын эрх баригчидтай харилцаа тогтоож байсан боловч тэдний нөлөө нэг улсаар хязгаарлагдахгүй учир Халхын хаад, хутагтууд нэгдэн үүсгэсэн эрх мэдлийн тогтолцооны үндэс болох аргагүй юм. Тиймээс энэ бүлэгт угсаа гарал биш улс төрийн үүрэгт гол анхаарлаа хандуулан шашин төрийн нэгдсэн тогтолцоо хэрхэн бий болсныг илрүүлэхийг зорив.

II бүлгийн 1 дүгээр дэд бүлэгт баруун гарын Боржигон удмын хутагт зүүн гараас 30 жилийн өмнө төрсөн тухай өгүүлсэн билээ. Тийм учир хэрэв шашин, төрийн нэгдсэн тогтолцооны эх үүсвэр (прототип) байсан гэвэл баруун гараас олдох магадлал илүү өндөр. Мөн Халхад бурхны шашин XVI зууны сүүл хэсэгт нэвтэрсэн учир цаг хугацааны хувьд үүнээс өмнө байх аргагүй юм.

Энэ бүхнийг бодолцон нийт Халхыг ажиглаваас XVII зууны эхэн үед Шолой Убашийн талд байсан Дархан лам хэмээх хүн анхаарал татна. Тэрээр 1618 оноос хойш Шолой Убашийн Оростой хийх хэлэлцээрийг хариуцаж байсан бөгөөд⁴³ энэ нь Халхад өндөр хэргэмтэй лам гадаад хэлэлцээнд оролцсон анхны явдал байв. Дархан лам бол Төвдөөс уригдсан хүн⁴⁴ боловч хутагт байсан эсэх нь тодорхойгүй.

Шолой Убаши өөд болсны дараа 1634 онд Омбо-Эрдэнэ засаг барьж байх үед айлчилж ирсэн Орос төлөөлөгчдийн тайланд Дай Мэргэн (Erdeni dai mergen nangsu)⁴⁵ хэмээх ламын нэр анх удаагаа гарч ирнэ. Тэрээр Оросын түүхийн эх сурвалжид “Алтан хаан болон түүний ах дүү хийгээд бүх монгол ноёд, табун⁴⁶ нарын гэгээн эцэг (оросоор “духовный отец”, орч.) Тангад газрын Таи Мерген-ланзу хэмээх нэрээр удаа дараа гарч ирэх бөгөөд Омбо-Эрдэнийн ойрын зөвлөх лам байжээ. Дай Мэргэн нь Омбо-Эрдэнэ болон Ойрадын толгойлогч (Баатар хунтайж) хоёрыг найрамдуулсан, Орос төлөөлөгчдийг Хятад руу явахад хамт явахыг санал болгосон зэргээс Вакамацү судлаач түүнийг “хааны зөвлөхөөс

⁴³ Baddeley J. F. *Russia, Mongolia, China*, London, 1919; reed, New York, 1964, 85.

⁴⁴ Baddeley J. F. *Russia, Mongolia, China*, London, 1919; reed, New York, 1964, 85.

⁴⁵ Түүхэн эх сурвалжийн нэрсийн Орос хувилбар болон Монгол руу хэрхэн буулгах зүйтэйг Serruys-ын өгүүлэл харна уу (Henry Serruys. “Three Mongol documents from 1635 in the Russian archives” *Central Asiatic Journal*, vol. VII, no.1, 1962, 25, n. 13.).

⁴⁶ “Табун” нь “табуна (tabunang)”-ыг заах бөгөөд Боржигон угсааны хүч нөлөөтэй хүмүүсийн охинтой гэрлэсэн өөр угсааны нөлөөтэй хүнийг нэрлэх үг (青木富太郎「蒙古の称号タブナンについて」『和田博士古稀記念東洋史論叢』講談社, 1960, 15-25.).

гадна гадаад хэлэлцээрийг хариуцаж байсан” хэмээн гадаад харилцаанд чухал үүрэг гүйцэтгэж байсныг онцолсон байна. Цаг хугацааны хувьд Дархан ламын идэвхтэй байсан 1610-аад оноос хойш 20 орчим жил өнгөрсөн учир Дай мэргэн бол түүний дараагаар гадаад харилцааг хариуцсан хааны ойрын хүрээллийн лам байсан хэмээн дүгнэж болно⁴⁷.

Одоо Дай Мэргэн гэгч ямар хүн байсныг эргэцүүлэе. Орос төлөөлөгчдийн тайланг олноор багтаасан *Орос-Монголын гадаад харилцааны түүхэн эх сурвалж* (цаашид МРМО)-д “Тангад лам” хэмээх хэллэг олон учир Төвдөөс уригдсан өндөр хэргэмтэй лам хэмээн өдий хүртэл үзэж байжээ. Гэтэл МРМО-д үүнтэй зөрчилдөх дараах бичиг байна.

Түүхэн баримт J

Дараа нь Яков, Дружина хоёр Таи Мерген-ланзуд (Дай Мэргэн) ийнхүү хэлэв: “Та монголчуудын багш, Алтан хаан болон түүний эх Чечен хатны гэгээн эцэг бөгөөд Алтан хааны ах/дүү билээ”⁴⁸.

Түүхэн баримт K

12 сарын 10-нд Яков, Дружина хоёрт (Орос) хаанд зориулж идээ явуулсан Алтан хааны гэгээн эцэг хийгээд ах/дүү, Тангад газар амьдрах бүх монгол ноёд, табунан нарын Мерген-ланзу (Дай Мэргэн) нь өөрийн хүмүүс буюу Алдрыг нөхөдтэй нь хамт явуулав⁴⁹.

Энэ бичиг нь Тухачевский тэргүүтэй Томскийн төлөөлөгчдийн үлдээсэн баримтын (1634 оны 6 сарын 3 - 1635 оны 5 сарын 20) нэг хэсэг юм.

Доогуур зураастай хэсэгт Дай Мэргэнийг Омбо-Эрдэний ах дүү гэж байгаа. Тэрхүү Дай Мэргэний угсаа гарлын тухай мэдээг нэгтгэвээс, 1) Төвд гаралтай лам (Уламжлалт үзэл), 2) Омбо-Эрдэний ах дүү (Түүхэн баримт J ба K), гэсэн 2 тайлбар байгаа болно

Дай Мэргэн Оросын хаанд илгээсэн захидалдаа өөрийгөө Алтан хааны табунан (рус. табунангами Алтын-хана) гэснийг анхаарвал зохино. Табунан нь Боржигон угсааны эмэгтэйтэй гэрлэсэн өөр овгийн эрх нөлөөтэй хүнийг хэлэх тул, Дай Мэргэн нь Омбо-Эрдэнийн нагац гэсэн үг болно. (Түүхэн баримт J ба K)-д дурдагдсан Алтан Хааны (ах дүү) гэх илэрхийлэл нь энэ мэт худ ургийн барилдлагыг илэрхийлэх зүйл гэж үзэж байна.

⁴⁷ 1645 оны үед Дархан лам идэвхтэй хэвээр, Оросын харилцааны асуудлыг хариуцаж байсан бололтой (Шастина Н. П. *Русско-монгольские посольские отношения XVII века*, Москва, 1958а, 57-58.).

⁴⁸ 1634 оны 6 сарын 3-аас 1635 оны 5 сарын 12 хүртэл Томскийн амбан сайд боярын удам Тухачевский Алтан хаанд төлөөлөгчөөр бараалхсан гэмдэглэл (Гатаулина Л. М., Гольман М. И., Слесарчук Г. И. *Материалы по истории русско-монгольских отношений (1607-1636)*, Москва, 1996, no. 102, 208.).

⁴⁹ 6736-тай нэг бичиг.

Одоо Дай Мэргэнийг 1) Төвд гаралтай гэх таамаглалыг авч үзье. Түүхэн баримт К-ийн доогуур зураастай хэсгээс Дай Мэргэн Төвдөд өөрийн ардтай байсныг таамаглаж болно. Тиймээс “тангад лам” гэдэг нь түүний төвд гаралтайг заах бус, харин Төвдөд өөрийн ардтай байсныг зааж байх бүрэн магадлалтай.

Дээр дурдсанаас үзэхэд Дай Мэргэн нь Омбо-Эрдэний хадам талын хүн байх магадлал өндөр гэж хэлэх боломжтой.

Ийнхүү Дай Мэргэний тухай тодорхой болсон зүйлийг дахин нэгтгэж үзье. Дай Мэргэн нь 1) цусан төрлийн хувьд хунтайжийн эхийн талын хамаатан бөгөөд 2) улс төрийн үүргийн хувьд Орос, Ойрадтой хэлэлцээ хийхийг хариуцаж, 3) Төвдөд өөрийн ардтай байжээ. Цусан төрлөөс бусад онцлог нь I Жавзандамба болон Жалханз зэрэг Халхын хутагтуудтай адил байна. Мөн Дай Мэргэнтэй хамтарсан Омбо-Эрдэнийг Эринчин залгамжилсан бөгөөд түүний дүү нь Жалханз хутагт байв. Омбо-Эрдэнэ болон Дай Мэргэн, Эринчин болон Жалханз хутагт нарын хамаарал нь төстэй юм.

Хунтайжийн гэр бүлийн байр сууринаас зөвхөн угсаа гарлыг харвал, эхний үе буюу Шолой Убашигийн ойрын хүрээний Дархан лам Төвд гаралтай, хоёрдугаар үе буюу Омбо-Эрдэний зөвлөх Дай Мэргэн бол түүний эхийн хамаатан, гуравдугаар үе буюу Эринчинтэй хамтарсан Жалханз хутагт бол түүний дүү байжээ. Өөрөөр хэлбэл, Хунтайжийн гэр бүлийн хувьд гурван үе дамжин шашин, төрийн эрх мэдэл цусан төрлийн холбоогоор ойртсоныг үүнээс харж болно.

Өмнө өгүүлснийг нэгтгэвээс, Халхын хаад болон тэдний ойрын садан төрөл болох хутагтуудын харилцаа нь XVII зуунд гэнэт бий болсон бус, түрүүлж баруун гарын хунтайжийн гэрт гурван үе дамжин бий болж яваандаа Халх даяар тархсан гэж бодох нь зүйтэй⁵⁰.

Өнөөг хүртэл XVII зууны сүүл хагаст баруун гарыг дотоод зөрчил тэмцлийн улмаас сульдсан гэж үзэж байв. Гэвч угтаа бол Халхын гол хаан нь Засагт хаан бөгөөд шашин соёлын хувьд баруун гар нь зүүн гараас түрүүлж Гэлүг урсгалыг оруулах зэргээр тэргүүлж байсныг энэхүү өгүүлэлд тодорхой болгосон билээ. Ийнхүү баруун гар шашин, төрийн аль алины хувьд тэргүүлэх байр суурьтай байсан учир шашин, төрийн нэгдсэн тогтолцоо ч баруун гарт бий болсонд гайхах зүйл үгүй. Үүнээс хойш XVII зууны улс төрийн түүх, шашин төрийн түүхийн судалгаа хийхдээ шашин, төрийн эрх мэдлийн нэгдсэн тогтолцоо байсныг урьтал болгон шинжлэх хэрэгтэй бөгөөд олон үйл явдлын гол цэг байсан баруун гарт илүү анхаарал хандуулах хэрэгтэй юм.

⁵⁰ Гэхдээ Дай Мэргэний шавилан суралцсан хугацаа нь үл мэдэгдэнэ. Тиймээс Боржигон угсааны хутагт нарын онцлог буюу шавилсан хугацаа ч богино байснаараа адил эсэхийг хэлэх аргагүй юм.

Дүгнэлт

Монголын түүхэнд тодорхой бус хэсэг ихтэй XVII зууны олон асуудлаас юуны түрүүнд эрх мэдлийн тогтолцоог илэрхий болгох хэрэгтэй. Энэ асуудлын тухайд миний бие нэн ялангуяа судалгаа бага байсан баруун гарын бурхны шашны лам нарыг анхаарч баруун гар, цаашлаад нийт Халхын эрх мэдлийн тогтолцоог авч үзэв. Үр дүнг дараах байдлаар товчилж болно.

XVII зууны Халхын баруун гарт хаад зэрэг улс төрчдийн төрөл саданд хутагт хувилгаад төрж, эрх баригчид хутагт тэргүүтэй хурал чуулган зохион байгуулж мөн гадаад харилцааны хэлэлцээр хийхдээ тэднийг чухалчлан ашиглаж байв. Тэд тушаал доогуур түшмэд биш, харин өөрийн ардтай эрх баригч давхаргын гишүүний хувьд хаадтай хамтран засаг барьж буй мэт харагдах тогтолцоог бий болгожээ. Боржигон угсаатан болон Төвдийн бурхны шашин ийнхүү холбогдсон нь XVII зууны сүүл хагаст гэнэт бий болоогүй ажээ. Баруун гарын хунтайж болон түүний ойрын хүрээний өндөр хэргэмтэй лам нарын харилцаа нь үе дамжин цусан төрлийн хувьд ойртох болсны үр дүнд бий болж, яваандаа энэхүү үзэгдэл нь Халхын бүх хаадуудад тархсан юм. Энэ бүхнээс үүдэн XVII зууны сүүл хагаст Халхад хаан зэрэг эрх баригчид тэдний ойрын төрөл садан болох хутагт хувилгаадтай хамтран шашин, төр хоёрыг нэгтгэсэн захиргааны тогтолцоо бий болгосон гэж болно.

Энэхүү өгүүллээс үүдэн Евразийн зүүн хэсгийн хувьд XVII зуун ямар үе байсан гэж болох вэ? Тус бүрд нь авч үзвэл, Төвдөд XVII зууны сүүл хагаст V Далай лам шашин, төрийг нэгтгэсэн засаг бий болгож урд өмнө байгаагүй хэмжээний хүч нөлөөтэй болов. Зүүн талын Манж Чин улсад төвд лам нарыг өөрсдийн захиргааны албанд оруулж, эзэн хааны гар хөл болгон янз бүрийн бодлогод ашиглах тогтолцоог бий болгожээ. Мөн дунд нь хавчуулагдсан Халхад баруун гарын хунтайжийн гэр бүлд гурван үе дамжин шашин, төрийн эрх мэдэл ойртож, улмаар XVII зууны сүүл хагаст төрөл саднаараа шашин, төрийн аль алиныг хамтран захирах хэлбэр бий болов.

Эндээс харахад хаадын эрх мэдэл болон Төвдийн бурхны шашин нэг янзаар холбогдсон бус, улс төрийн хүчин бүрийн захиргааны зарчим хийгээд тогтолцоонд тааруулах байдлаар олон янзаар нийлж холбогджээ. Мөн XVII-XVIII зуунд шашин, төрийн нэгдсэн тогтолцоо боловсорч нэгэн оргилд хүрчээ. Тиймээс “Төвдийн бурхны шашны ертөнцийн” XVII зуун бол аливаа хүчний онцлогт тааруулан төр захиргааны эрх мэдэлтэй Төвдийн бурхны шашин холбогдож боловсорсон үе байсан болов уу.

Нэмэлт тэмдэглэл

Энэхүү судалгаа нь “史学雑誌 Шигаку зашши” 126 дугаар хэвлэл 7 дах дугаар (2017) –д нийтлэгдсэн Япон хэл дээрх нийтлэлийг бага зэрэг засварлан, монгол хэлэнд орчуулсан зүйл болно. Энэхүү өгүүллийн орчуулгыг Л.Адьяасүрэн хийсэн бөгөөд, хариуцлагыг зохиогч хариуцна.

Abstract: With regard to the high priests among the Qalq-a during the 17th century, there were reincarnated priests following the dge-lugs-pa sect of Tibetan Buddhism under the three royal families ruling the Right Wing, who boasted large entourages, second only to the ruling families, and played important roles in diplomatic relations with the Qing Dynasty, the Russian Empire and Tibet. Moreover, the political affiliation between reincarnated high priests and the ruling families of the Right Wing were similar to those between the Jebzundamba and Tüsiyetü-qayan on the Left, meaning that what has been thought to have been a religious-secular affiliation unique to the Left Wing was in fact a practice common to all the Qalq-a during that time. This type of power structure pattern first developed within the Qung tayiji family of the Right Wing royals.

Ном зүй

Сурвалж бичиг

Монгол хэлээр:

Монгол данс: 宝音德力根, 烏雲畢力格, 吳元豐主編『清内閣蒙古堂檔』内蒙古人民出版社, 2005.

ANT: Šamba erke dayičing. Asarayči neretü teüke 烏雲畢力格『《阿薩喇克其史》研究』中央民族大学出版社, 2009.

Төвд хэлээр:

J1N: blo bzang 'phrin las. rje btsun dam pa blo bzang bstan pa'i rgyal mtshan dpal bzang po'i thun mong ba'i rnam thar bsduṣ pa bzhug so. Lokesh Chandra. *Life and works of Jibcundampa I, Śata-piṭaka series*v. 294//a, New Delhi, 1992.

D5N: ngag dbang blo bzang rgya mtsho. za hor gyi ban de ngag dbang blo bzang rgya mtsho'i 'di snang 'khrul pa'i rol rtsed rtogs brjod kyi tshul du bkod pa du ku la'i gos bzang. *Collected Works of the Vth Dalai Lama*. Gangtok, Sikkim, 1992.

Хятад хэлээр:

『世祖實錄』: 康熙初纂漢文本『大清世祖章皇帝實錄』三朝實錄本.

Орос хэлээр:

МРМО: Гатаулина Л. М., Гольман М. И., Слесарчук Г. И. *Материалы по истории русско-монгольских отношений (1607-1636)*, Москва, 1996.

Судалгааны бүтээл :

Япон хэлээр

青木富太郎「蒙古の称号タブナンについて」『和田博士古稀記念東洋史論叢』講談社, 1960, 15-25.

青木富太郎「和托輝特 (Xoto Xoitu) 部の研究」『昭和五三年度科学研究費補助金 (総合研究A) 研究成果報告書』松村潤, 1977, 39-49.

池尻陽子「康熙朝におけるチャンキャ二世ガワン=ロサン=チューデンの北京招請」『内陸アジア史研究』23号, 2008 (改訂再録: [池尻2013, 第2章第3節]) .

- 池尻陽子『清朝前期のチベット仏教政策： 扎薩克喇嘛制度の成立と展開』汲古書院, 2013.
- 石濱裕美子「ゲールク派政権成立時に於けるハルハ=モンゴル部の動静」『西藏仏教宗義研究: トゥカン一切宗義モンゴルの章』東洋文庫, 1986, 79-100.
- 石濱裕美子「『アルタン・ハーン伝』に見る17世紀モンゴルの歴史認識について」『日本モンゴル学会紀要』第25号（改訂再録: [石濱2001, 第2章]）, 1995.
- 石濱裕美子「チベット, モンゴル, 満洲の政治の場で共有された仏教政治思想について」『早稲田大学教育学部学術研究—地理学・歴史学・社会科学編』第48号（改訂再録: [石濱2001, 第7章]）, 1999.
- 石濱裕美子『チベット仏教世界の歴史的研究』東方書店, 2001.
- 石濱裕美子『清朝とチベット仏教: 菩薩王となった乾隆帝』早稲田大学出版部, 2011.
- 岡田英弘「ウバシ・ホнтаイジ伝考釈」『内陸アジア史論集』2号, 1968（再録: [岡田2010, 401-426]）.
- 岡田英弘『康熙帝の手紙』中央公論社（藤原書店, 2016）, 1979.
- 岡田英弘『モンゴル帝国から大清帝国へ』藤原書店, 2010.
- 二木博史「白樺法典について」『アジア・アフリカ言語文化研究』2号, 1981, 50-73.
- 前野利衣「ジノンの地位とその継承からみた17世紀ハルハ右翼の三核構造」『内陸アジア史研究』32号, 2017, 1-22.
- 宮脇淳子「十七世紀清朝帰属時のハルハ・モンゴル」『東洋学報』61（1/2）, 1979, 108-138.
- 宮脇淳子「オイラット・ハーンの誕生」『史学雑誌』100-1, 1991, 36-73.
- 宮脇淳子「ジェブツンダンバー世伝説の成立: 十七世紀ハルハ・モンゴルの清朝帰属に関連して」『東洋学報』74（3/4）, 1993, 157-189.
- 森川哲雄「中期モンゴルのトゥメンについて: 特にウルスとの関係を通じて」『史学雑誌』81-1, 1972, 32-54.
- 森川哲雄「ハルハ・トゥメンとその成立について」『東洋学報』55（1/2）, 1973, 32-63.
- 矢野仁一『近代蒙古史研究』弘文堂書房, 1925.
- 若松寛「アルトゥン・ハーン伝考証」『内田吟風博士頌寿記念東洋史論集』同朋舎, 1977, 519-542.
- 若松寛「アルトゥン・ハーン三世伝考証: 十七世紀後半の一モンゴル王侯の生涯」『京都府立大学学術報告・人文』303, 1978, 1-13.
- 若松寛「西寧トンコル・ホトクトの事績」『三田村博士古稀記念東洋史論叢』立命館大学人文学会, 1980, 488-512.
- 若松寛「ザインゲゲン伝考証」『内陸アジア・西アジアの社会と文化』山川出版社, 1983, 391-409.
- 若松寛「ラマインゲゲーン考」『内陸アジア史研究』4, 1990, 47-61.

Монгол, Орос хэлээр:

- Бира Ш. “Живзундамба Лувсанчойжижалцанбогийн ердийн товч намтар” Д. Дашбадрах. *Өндөр гэгээний намтрууд оршивой*. Улаанбаатар, 1995, 1-39.
- Очир А., Гэрэлбадрах Ж. *Халхын Засагт хан аймгийн түүх*, Улаанбаатар, 2003.
- Жигмэддорж Э. *Халх-Манжийн улс төрийн харилцаа (XVII зууны хоёрдугаар хагас)*, Улаанбаатар, 2008.
- Гонгор Д. *Халх Монголчуудын өвөг дээдэс ба Халхын хаант улс (VIII-XVII зуун)*, Улаанбаатар, 1970.
- Лааган Б. *Жалханз хутагт Дамдинбазар*, Улаанбаатар, 1994.
- Хүрэлбаатар Л. “Жалханз хутагтын төвд намтрууд, түүнд хийсэн зарим ажиглалт” *Хоёр их хутагт-Жалханз хутагт Дамдинбазар, Дилов хутагт Жамсранжав нарын тухай*. Улаанбаатар, 1995, 9-21.
- Хүрэлбаатар Л. *Анхдугаар Богд*. Улаанбаатар, 2001.
- Хүрэлбаатар Л. “Жалханз хутагтын төвд намтар” *Манжийн эрхшээлийн үеийн Монгол*. Улаанбаатар, 2004, 110-155.
- Чулуун С. *Хотгойдын түүх (XXVIII-XX зууны эхэн үе)*, Улаанбаатар, 2006.
- Пүрэвжав С. *Хотгойдын угсаа гарал ба түүхийн асуудалд (XVI-XIX)*, Шинжлэх Ухааны Академийн хэвлэл, 1970.
- Пүрэвжав С. *Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх*, Улаанбаатар, 1978.
- Шастина Н. П. *Русско-монгольские посольские отношения XVII века*, Москва, 1958a.
- Шастина Н. П. “Письма Лувсан-Тайджи в Москву: Из истории русско-монгольских отношений в XVII в.” *Филология и история монгольских народов : памятника Бориса Яковлевича Владимирцова*. Г. Д. Санжеев, Г. И. Михайлов, Н. П. Шастина. Москва, 1958b, 275-288.
- Ѕйүәсидәй Buyandelger. “Arban doluduyar jayun-u dumdači segülči-yin qalq-a-yin dotuyadu samayural” 『明清檔案与蒙古史研究1』 内蒙古人民出版社, 2000, 11-66.

Хятад хэлээр:

- 阿勒坦吉雅「关于阿其图诺问汗洞濶爾滿珠習礼呼图克图」『内蒙古師範大學學報（哲學社會科學版）』39-3, 2010, 120-123.
- 哈斯巴根「清初汗号与滿蒙關係」『民族研究』2012-2, 86-96.
- 哈斯巴根·阿音那「十七世紀前期喀爾喀右翼在西藏的活動」『中國藏學』2009-4, 17-24.
- 胡日查『藏伝仏教在蒙古地区的伝播研究』民族出版社, 2012.
- 胡日查『清代蒙古寺廟管理体制研究』遼寧民族出版社, 2013.
- 金成修『明清之際藏伝仏教在蒙古地区的伝播』社会科学文献出版, 2006.
- 齊木德道爾吉「一六四〇年以後的清朝与喀爾喀的關係」『内蒙古大學學報（人文社會科學版）』1998-4, 12-20.
- 烏雲畢力格「車臣汗汗位承襲的变化: 以『蒙古堂檔』滿蒙文檔案史料為中心」『西域歷史語言研究集刊』1, 2007（再録: [烏雲畢力格2009: 302-317]）.

烏雲畢力格「清太宗与喀爾喀右翼扎薩克图汗素班第的文書往来: 兼談喀爾喀—衛拉特連盟的形成」『西域研究』2008-2 (2008a, 再録: [烏雲畢力格2009: 275-301]) .

烏雲畢力格「喀爾喀三汗的登場」『歴史研究』2008-3 (2008b, 再録: [烏雲畢力格2009: 210-229]) .

烏雲畢力格『十七世紀蒙古史論考』内蒙古人民出版社, 2009.

札奇斯欽『蒙古与西藏歴史関係之研究』正中書局, 1978.

Англи хэлээр:

Baddeley J. F. *Russia, Mongolia, China*. London, 1919; reed, New York, 1964.

Henry Serruys. "Three Mongol documents from 1635 in the Russian archives" *Central Asiatic Journal*, vol. VII, no. 1, 1962, 1-41.